

zoeken voor deze nieuwe wending, en sloot zijn werk af op een toon van onzekerheid en vertwijfeling.

Galberts boek is nu in vertaling in een fraaie editie uitgegeven, of liever heruitgegeven: in 1978 was dit werk al in een meer luxueuze vorm verschenen bij het Mercatorfonds. In het nieuwe boek is echter veel veranderd. Allereerst is de inleiding uitgebreid, waarin Raoul van Caenegem op meesterlijke wijze de achtergronden van de gebeurtenissen en van de auteur belicht. Hij staat nu bijvoorbeeld meer dan in de eerste editie stil bij de sociaal-economische fenomenen van de twaalfde eeuw, die zo bepalend waren voor het verloop van het drama. Nieuw is ook een passage over de rol van de vrouw in Galberts werk (56-58), een teken dat de moderne ontwikkelingen binnen het vak aan de historicus Van Caenegem bepaald niet zijn voorbijgegaan. Eveneens omgewerkt is een opstel van Luc Devliegher over de topografie van Brugge, zoals die uit Galberts werk en uit opgravingen is te reconstrueren. De beste reden voor de heruitgave vormt evenwel de volledig herziene vertaling van Galberts boek door Bert (en niet Albert, zoals het omslag meldt) Demyttenaere. Die vertaling van het latijn van Galbert is een prestatie van formaat. Demyttenaere is erin geslaagd een heldere en toegankelijke tekst te schrijven, in een zuidelijk idioom dat de Noord-Nederlanders onder ons prettig in de oren klinkt, zonder dat hij evenwel enige concessie heeft gedaan aan de wetenschappelijke integriteit, eerste vereiste bij een vertaling van een historische bron. Dat de tekst van het latijnse origineel ontbreekt, hoe jammer ook voor de geschoolde mediëvist, is in zulk een uitgave begrijpelijk. Een beknopte bibliografie en registers van persoons- en plaatsnamen completeren dit boek, dat rijkelijk is voorzien van illustraties.

J. W. J. Burgers

H. Brinkman, J. Schenkel, ed., *Het handschrift- Van Hult hem Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-623* (Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden VII, i-ii; Hilversum: Verloren, 1999, 1295 blz., f137,-, ISBN 90 6550 060 X (2 banden)).

Het handschrift-Van Hulthem wordt sinds lang erkend als één van de belangrijkste handschriften van de Middelnederlandse letterkunde. In zijn oorspronkelijke staat (vroeger omvatte het minstens 278 papieren folio's, nu nog 241) telde het handschrift niet minder dan 214 titels. Indien men bovendien alle korte teksten afzonderlijk rekt, komt men tot een totaal van 725 teksten. Deze omvangrijke verzameling is gekenmerkt door een grote verscheidenheid: men vindt er teksten over stad en hof, wereldlijk en geestelijk materiaal, proza en rijm, lang en kort door elkaar. Men heeft hier een ware staalkaart van wat er rond 1400 aan literatuur voorhanden was, met rijmspreuken, sproken, gebeden in rijm en proza, toneelteksten, liederen, epische teksten, berijmde liefdesbrieven, een kroniekje, een leerdicht, een orakelboek en een routebeschrijving voor de pelgrimsreis naar Compostella. Hoewel van bijna alle teksten reeds uitgaven bestonden, is dit de eerste integrale editie van het hele handschrift volgens een uniform uitgavesysteem.

De oorspronkelijke functie van het handschrift staat nog steeds ter discussie, maar het staat wel vast dat de codex rond 1400 door één kopiist werd vervaardigd in een Brabantse stad (Leuven of Brussel). Dankzij de grote verscheidenheid van de collectie is het een rijke bron voor de historicus met belangstelling voor de laatmiddeleeuwse stedelijke mentaliteit. Vooral de didactische werken, de verzamelingen spreuken en de sociaal-kritische satirische teksten zijn hiervoor van belang. Voor de meer traditionele historicus heeft het handschrift-Van Hulthem

relatief weinig te bieden: uittreksels uit historiografische werken (de *Spiegel historiael* en het werk van Boendale, nrs. 14, 73, 90-92, 175-176, 183), de *Corte Cronike van Brabant van Boendale* (nr. 101), lofredes op Lodewijk van Male en Wenceslas van Luxemburg door de Brabantse heraut Jan Knibbe (nrs. 130 en 139), en Boudewijn van Lore's *De maget van Ghend*, een politieke allegorische tekst op de stad Gent (nr. 100).

Conform de opzet van de reeks waarin deze editie verschijnt, is gekozen voor een diplomatische uitgave, waarbij afkortingen worden opgelost en cursief gezet en waarbij elementen van layout en decoratie (lombarden, rubricering) typografisch worden weergegeven. Correcties van de kopiist (raderingen en marginale correcties met verwijzingstekens) zijn overgenomen en worden toegelicht in de voetnoten. Tekstemendaties zijn nergens toegepast. Regels worden genummerd per folio en per tekst. Typografisch minder elegant is dat de *punctus elevatus* van het handschrift wordt weergegeven door een gewone punt omgeven door spaties. Op pagina 325 (fol. 49val 17) is het Romeins cijfer V niet gezet uit klein kapitaal zoals de editieregels voorschrijven.

De kwaliteit van de transcriptie is erg hoog. Bij steekproefsgewijze vergelijking tussen editie en facsimile van het handschrift heb ik slechts twee transcriptiefouten kunnen vinden: op pagina 267 (fol. 37ra25) staat de dittografie *sal sa*, die niet voorkomt in het handschrift; op pagina 497 (fol. 87ra18) vindt men *verblene* terwijl het handschrift de lezing *verlene* geeft. Sommige oplossingen van afkortingen zijn aanvechtbaar. Zo de afkorting met nasaalstreep, die in dit handschrift bijna steeds staat voor één enkele letter *n* of *m*, en daarnaast dikwijls wordt gebruikt in de afkorting voor *ende*. Niettemin nemen de uitgevers aan dat de nasaalstreep soms ook kan staan voor *en* (cf. pagina 104, met verwijzing naar fol. 145ra13). Moet op deze manier ook niet op pagina 261 (fol. 35va37) *Enen ... man* worden gelezen in plaats van *Ende ... manl*? Een gelijkaardig geval vindt men op pagina 675 (fol. 124ra2, *enne* in plaats van *ende*). Het alfabetachrostichon (nr. 31, foto op pagina 286) is een paleografisch interessant document aangezien het niet alleen gebruik maakt van het hele alfabet maar ook van enkele conventionele tekens. De uitgave van deze verzen (288) voldoet echter niet geheel. Het lijkt mij dat hier al de conventionele tekens moeten staan voor hun Nederlandse klankwaarde (dus *Ende* in plaats van *Et voorde* &-ligatuurfol. 41rb10-13; op pagina 107 wordt dit teken verkeerdelijk aangeduid als 'het teken 3'). De Nederlandse klankwaarde van het *titulus-ieken* (fol. 41rb14-17) is onduidelijk, maar dat wordt door uitgevers niet aangegeven.

De editie wordt voorafgegaan door een zeer uitvoerige codicologische studie. Ontgoochelend is dat de auteurs wel uitgebreid ingaan op het wetenschappelijke debat maar zelf geen conclusies trekken uit hun eigen onderzoek (een publicatie hierover wordt aangekondigd pagina 76, noot 198). Achterin vindt men afbeeldingen van alle watermerken, een uitgebreide bibliografie bij de inleiding, en registers op opschriften, incipits en namen. In de index ontbreekt een verwijzing naar Rijsel (cf. pagina 621, fol. 112val0).

Het nut van een diplomatische uitgave als deze blijft een teer punt, zeker aangezien het handschrift in kwestie vrij makkelijk leesbaar is en Jansen-Sieben in 1999 een goede kleurenfacsimile heeft gepubliceerd. Toelichting bij de uitgegeven teksten ontbreekt in de uitgave volledig. Eenieder die de teksten uit het handschrift-Van Hulthem wil bestuderen of als bron gebruiken, is aangewezen op het eveneens in 1999 verschenen elektronisch *Repertorium* van Jungman en Voorbij, dat voor alle teksten samenvattingen en commentaar geeft, tezamen met verwijzingen naar edities, secundaire literatuur, parallele tekstgetuigen en identificaties van auteurs en eigennamen. Het ware wenselijk geweest om deze drie aparte projecten — editie, facsimile en repertorium — beter te coördineren zodat dubbel werk was vermeden (elk bevat

een codicologische beschrijving) en deze rijke bron nog beter was ontsloten (bijvoorbeeld door een integrale elektronische publicatie van de tekst).

G. Croenen

J. L. Bolton, *The alien communities of London in the fifteenth century. The subsidy rolls of 1440 and 1483-4* (Stamford: Paul Watkins, Richard III & Yorkist History Trust, 1998, 189 biz., ISBN 1 900289 15 6).

Informatie over vreemdelingen in de moderne zin van het woord (immigranten afkomstig uit een ander land) is voor de Middeleeuwen maar mondjesmaat in de bronnen terug te vinden. Dit hangt samen met het feit dat de lokale grenzen veel belangrijker waren dan nationale en bijgevolg de term vreemdeling op eenieder sloeg die niet in een bepaalde stad was geboren. Daarnaast zijn bronnen die inzicht geven in de samenstelling van de bevolking sowieso bijzonder schaars. Vandaar dat historici die geïnteresseerd zijn in immigratie hun informatie uit de meest uiteenlopende bronnen moeten zien te peuteren, zoals Dick de Boer recentelijk voorbeeldig liet zien voor Leiden (in Jaap Moes, e. a., ed., *In de nieuwe stad* (Leiden, 1996)).

Voor Londen liggen de kaarten, althans waar het de vijftiende eeuw betreft, iets gunstiger door de hoofdelijke belasting op vreemdelingen die voor het eerst in 1440 werd geïnd en waarbij naam, voornaam, beroep, adres, status (hoofdbewoners, inwonende en dergelijke) en herkomst werden genoteerd. Vreemdeling werd daarbij opgevat als al diegenen die buiten het Engelse grondgebied waren geboren (naast Schotland alles buiten de Britse eilanden). Een vorm van nationalistische categorisering waar het vasteland nog enkele eeuwen op moest wachten. Omdat een groot deel van deze registers zeer slecht leesbaar is en vaak maar voor een deel bewaard, heeft de Engelse historicus Bolton, verbonden aan het Queen Mary and Westfield College in Londen, het kwalitatief beste register (1483-1484) aan een nauwgezette analyse onderworpen. Zijn boek bestaat voor het grootste deel uit de publicatie en annotatie van de gegevens over de 1.595 vreemdelingen die in die jaren werden aangeslagen. Aan deze bronnenpublicatie gaat een inleiding van 40 bladzijden vooraf, terwijl het goed verzorgde boek wordt afgesloten met een uiterst nuttige en geïntegreerde index op zaak-, plaats-, en persoonsnamen van meer dan 40 bladzijden.

In de inleiding bespreekt Bolton systematisch en helder een aantal karakteristieken van de vreemdelingenpopulatie in Londen. Hij begint met aan te geven welke vreemdelingen niet zijn geteld (Italianen, Kastilianen, de Hanze-gemeenschap) en komt uiteindelijk uit op 2.700 vreemdelingen in 1484. Ervan uitgaande dat Londen toen zo'n 50.000 inwoners telde, zouden zij 7% van de totale bevolking hebben uitgemaakt, aanzienlijk meer dan de schatting van 2-4% van S. Thrupp in de jaren vijftig en zestig. Van deze groep verbleef het overgrote deel slechts tijdelijk (enkele jaren) in de stad. Slechts 20% zou als permanente bewoners beschouwd kunnen worden. Een verhouding die ook voor Engelse migranten zou gelden. Vervolgens behandelt hij de beroepssamenstelling waarbij hij concludeert dat het merendeel bestond uit geschoolde ambachtslui met een concentratie in de textiel, de metaal (onder meer goudsmeden) en de voeding (brouwers). Het idee dat het vooral verarmde Vlaamse wevers waren, klopt volgens Bolton dan ook niet. De herkomst is een groter probleem. Ongeveer 80% wordt namelijk aangeduid als 'Duitser', maar aangezien dit een verzamelterm was voor alle inwoners van het huidige Nederland, België en Duitsland, schieten we hier niet zo veel mee op. Om dit probleem op te lossen, gebruikt Bolton een overzicht van de aan 'Germans' afgegeven 'letters of protection'